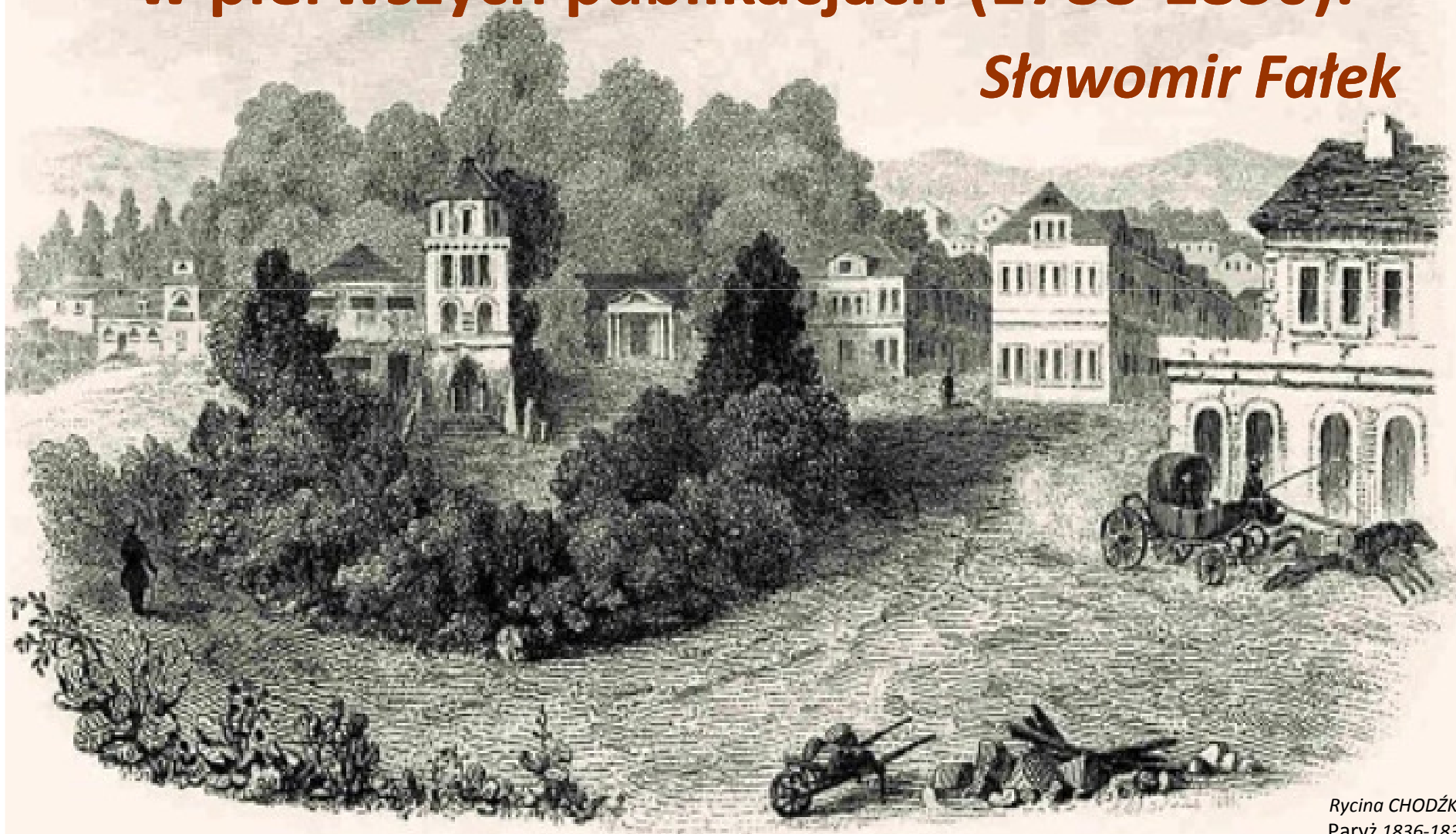


190. rocznica nadania praw miastu. (6.VII.1830 r. – 6.VII. 2020 r.)

Początki osady i miasta Tomaszowa w pierwszych publikacjach (1788-1830).

Sławomir Fałek



Rycina CHODŹKO
Paryż 1836-1837

Pierwsze lata osady i miasta.



Tomasz Adam Ostrowski herbu Rawicz (ur. 21 grudnia 1735 w Ostrowie Małym – zm. 5 lutego 1817 w Warszawie) założyciel osady; prezes Senatu Królestwa Polskiego, marszałek Sejmu Księstwa Warszawskiego, minister skarbu w Straży Praw, podskarbi nadworny koronny od 1791, szambelan króla Stanisława Augusta Poniatowskiego w 1766 r., hrabia od r. 1798.
Miedzioryt z lat 1811-1828 Blasiusa Höfela w zbiorach Biblioteki Narodowej (Źródło POLONIA.pl)

Założyciele.



Antoni Jan Ostrowski herbu Rawicz, założyciel miasta (ur. 27 maja 1782 w Warszawie, zm. 4 grudnia 1845 w Les Madères we Francji) – hrabia w Królestwie Kongresowym, od 1809 r. członek Rządu Tymczasowego. od 1820 r. kasztelan i wojewoda. Podczas powstania listopadowego w latach 1830–1831 mianowany generałem i dowódcą Gwardii Narodowej Warszawskiej. Po upadku powstania emigruje do Francji. (Źródło: http://pl.wikipedia.org/wiki/Antoni_Jan_Ostrowski).

Obecny Tomaszów Mazowiecki połączył na swym rozrastającym się wciąż terenie trzy historyczno-kulturowe krainy: ziemię sieradzką, łęczycką i sandomierską.

Wraz z częstymi zmianami podziału administracyjnego kraju teren Tomaszowa wchodził w skład:

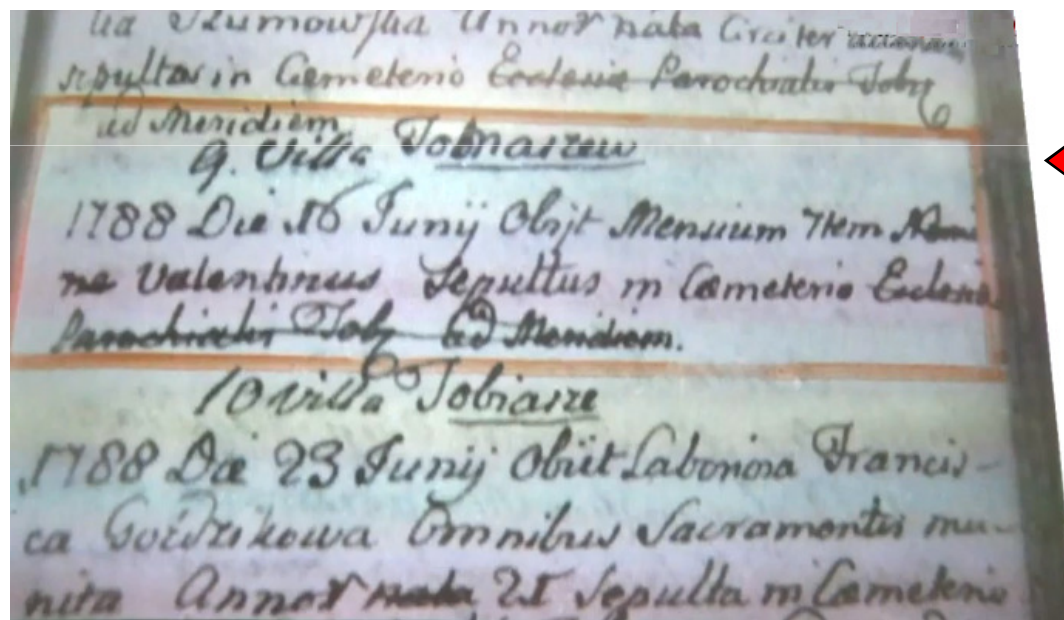
1. województwa łęczyckiego – pow. brzeziński teren późniejszej osady i miasta na północ od Wolbórki, i województwa sieradzkiego – pow. piotrkowski teren późniejszej osady i miasta na południe od Wolbórki oraz województwa sandomierskiego – pow. opoczyński – Białobrzegi, na wschód od Pilicy (Rzeczypospolita Obojga Narodów, XV-XVIII w.)
2. departamentu warszawskiego (zabór pruski w latach 1795-1809) - osada Kuźnice Tomaszowskie, i Galicji Zachodniej (zabór austriacki) - cyrkuł radomski – Białobrzegi, na wschód od Pilicy,
3. departamentu warszawskiego – pow. brzeziński (zabór pruski 1809-1815) – osada Kuźnice Tomaszowskie,
4. województwa mazowieckiego – obwód rawski, pow. brzeziński (Królestwo Kongresowe – zabór rosyjski 1815-1837) – Kuźnice Tomaszowskie, Tomaszów i Tomaszów Mazowiecki

Pierwsze lata osady i miasta.

Pierwsza wzmianka o osadzie. Tomaszew (1788).

W związku z odkryciem sydereitowych złóż żelaza ówczesny właściciel dóbr ujezdzkich - Tomasz Ostrowski buduje w 1788 r. piec hutniczy, dając tym samym początek niewielkiej osadzie. Zgodnie z jego zamysłem miała tu powstać miejscowość - osada produkcyjna, w której wytapiano żelazo.

Osada otrzymała nazwę Kuźnice Tomaszowe lub Tomaszowskie i liczyła 8 domów: cztery fabryczne, dwa rzemieślnicze i dwa karczemne, a zamieszkiwało ją 49 górników i robotników zatrudnionych przy wytopie surówki. Obok rudy żelaza na skalę przemysłową już od drugiej połowy XVIII w. wydobywano również kamień wapienny. Największe kopalnie znajdowały się na Brzustówce, we wsi Niebrów, a także w osadzie Piekło nieopodal dzisiejszej dzielnicy Kaczka. Przy kopalniach budowano duże piece do wypalania wapna zwane wapiennikami.



Księga urodzeń – parafia Tobiasze. Pierwsza wzmianka z nazwą osady Tomaszew z roku 1788. (obecnie w Archiwum Archidiecezji Łódzkiej).

Idea oparcia gospodarczego rozwoju Tomaszowa o przemysł wydobywczo-hutniczy okazała się nierealna z powodu słabej jakości i niewielkiej ilości rudy. Hutnictwo utrzymało się tutaj do lat 40. XIX w.

Pierwsze lata osady i miasta.

Południowe Prusy, Kuźnice Tomaszowe (1803)



↑ Tomaszew Eisenhammer (= Kuźnice Tomaszowe)

Gilly: Special Karte von Südproussen 1:150 000 (1803 r.).

Mapa: Sieradz, Zgierz, Łowicz. (Źródło : MAPSTER-1763409)

Widząc nierentowność metalurgicznej gałęzi przemysłu syn Tomasz – Antoni Ostrowski postanowiła uruchomić w swych dobrach przemysł włókienniczy.

Korzystając z dogodnej koniunktury A. Ostrowski odbył podróż na Śląsk i do Saksonii, aby tam bliżej zapoznać się z wytwórczością włókienniczą, a także zwerbować do osiedlania się w swoich dobrach sukienników. A. Ostrowski postanowił ich ulokować w Tomaszowie i okolicznych wsiach. W 1822 r. Antoni Ostrowski na cześć ojca nazwał osadę **Tomaszowem** i rozpoczął szeroką akcję osadniczą.

Pierwsza fala osadnictwa (1822-1827) to osadnicy z Zielonej Góry (37), Złotoryi (9), Zgorzelca (5), Sulechowa, Wschowy, Wrocławia i Krakowa (5). Druga fala napłynęła w okresie 1828-1830: ok. 800 osób z Dolnego Śląska: Zgorzelca (25 zawodowo czynnych (stąd ul. Zgorzelicka od tam zamieszkujących), Zielonej Góry (19), Legnicy (7), Wrocławia (5), Złotoryi (4). Dynamiczny był napływ również ludności krajowej z woj. mazowieckiego, kaliskiego i sandomierskiego (Rawy, Zgierza, Brzezin, Pabianic, Ozorkowa, Opatówka, w tym również z ośrodków włókienniczych). Przychylna postawa dziedzica umożliwiła również znaczny napływ ludności pochodzenia żydowskiego - 111 osób (1824), 167 (1825), 652 (1829).

Pierwsi osadnicy, którzy przybyli do Tomaszowa zajęli kilka działek nad stawem przy ulicy Jeziornej (na rzece Wolbórze) i dalej ku wsi Niebrów, następni osiedlali się na rynku św. Tekli. W kolejnych latach wykarczowano las i wytyczono ulice: Gustowną (obecnie ulica Konstytucji 3 maja), św. Władysława (obecnie ulica Kołataja) i Krzywą, przydzielając osadnikom działki pod domy. W latach 1822-1829 rozpoczęto też budowę i zasiedlanie dwóch dzielnic po prawej stronie Wolbórki. Centrum pierwszej tworzył Rynek św. Józefa (obecnie plac Kościuszki w centrum miasta) i przecinająca go ulica Kaliska (obecnie aleje Piłsudskiego). Od zachodu w stronę Piotrkowa ulicę Kaliską zamykał rynek zwany Gawrokiem.

W pałacu spisywano umowy z osadnikami. W jednym z pomieszczeń umieszczono biuro wójta. Sąd Antoni Ostrowski w latach dwudziestych kierował inwestycjami przemysłowymi i całą akcją osadniczą.

Działki zasiedlane były na prawach dzierżawy wieczystej a relacje z dziedzicem Ostrowskim regulowały 43-punktowe kontrakty osadnicze.

Najlicniejszą grupą zawodową stali się w dawnym Tomaszowie rzemieślnicy związani z włókiennictwem. Według danych z 1823 roku było w osadzie 37 majstrów oraz 75 czeladników sukieniczych. W 1830 roku odnotowano w Tomaszowie obecność 11 fabrykantów, 182 sukieników, 13 postrzygaczy, 8 tkaczy, 3 pasamotników i szmuklerzy, 1 farbiarza i 1 powroźnika. Licznie była reprezentowana wówczas także grupa zawodów budowlanych (14 cieśli, 18 murarzy, 8 stolarzy, 8 szklarzy i 1 dekarz). Wpływ na tak znaczną liczbę rzemieślników tej specjalności miał ożywiony ruch budowlany. Przetwórstwem i obróbką metali zajmowało się 8 kowali, 5 gwoździarzy, 2 blacharzy, 2 ślusarzy, 2 tokarzy, fabrykant żelaza oraz 6 górników zatrudnionych w kopalni rudy żelaznej. Do najbardziej licznych zawodów należeli jednak: krawcy, których było aż 37, piekarzy – 18 i rzeźników – 13. Kupców i kramarzy było w Tomaszowie 23, przekupniów – 5, szynkarzy soli – 6, faktorów – 4 oraz 12 szynkarzy i 1 oberżysta. Społeczeństwo Tomaszowa było zróżnicowane pod względem zawodowym, przewagę mieli jednak przedstawiciele włókiennictwa.

1670

17

Przedmowa Wójtem Gminy Ujazd...

Przedmowa Wójtem Gminy Ujazd, w której w tym celu...
 w dniu 24 stycznia 1826 r. Przedmą, Wójtem Gminy Ujazd, stawiał się osobiście J.M. Pan Adam Zugbaum, fabrykat tkanin płuciennych....."
 APTM.

18

aby w razie...

Przedmowa Wójtem Gminy Ujazd, w której w tym celu...
 w dniu 24 stycznia 1826 r. Przedmą, Wójtem Gminy Ujazd, stawiał się osobiście J.M. Pan Adam Zugbaum, fabrykat tkanin płuciennych....."
 APTM.

Adam Zugbaum
 Wójt Gminy Ujazd

Kontrakt dzierżawny:
 „Działo się w Gminie Ujazd, Rawskim Tomaszowie dnia 24 stycznia 1826 r. Przedmą, Wójtem Gminy Ujazd, stawiał się osobiście J.M. Pan Adam Zugbaum, fabrykat tkanin płuciennych.....”
 APTM.

Olszowski był jednocześnie plenipotentem Antoniego hr. Ostrowskiego w jego dobrach.

№	Nazwa	Miejscowość	Właściciel	Wzrost	Wzrost	Wzrost	Wzrost	Wzrost	Wzrost
1.	Włocławek	Włocławek	Antoni Ostrowski
2.
3.
4.
5.
6.
7.
8.
9.
10.
11.
12.
13.
14.
15.

Realności propiracyjne – monopol alkoholowy, 1824 r.

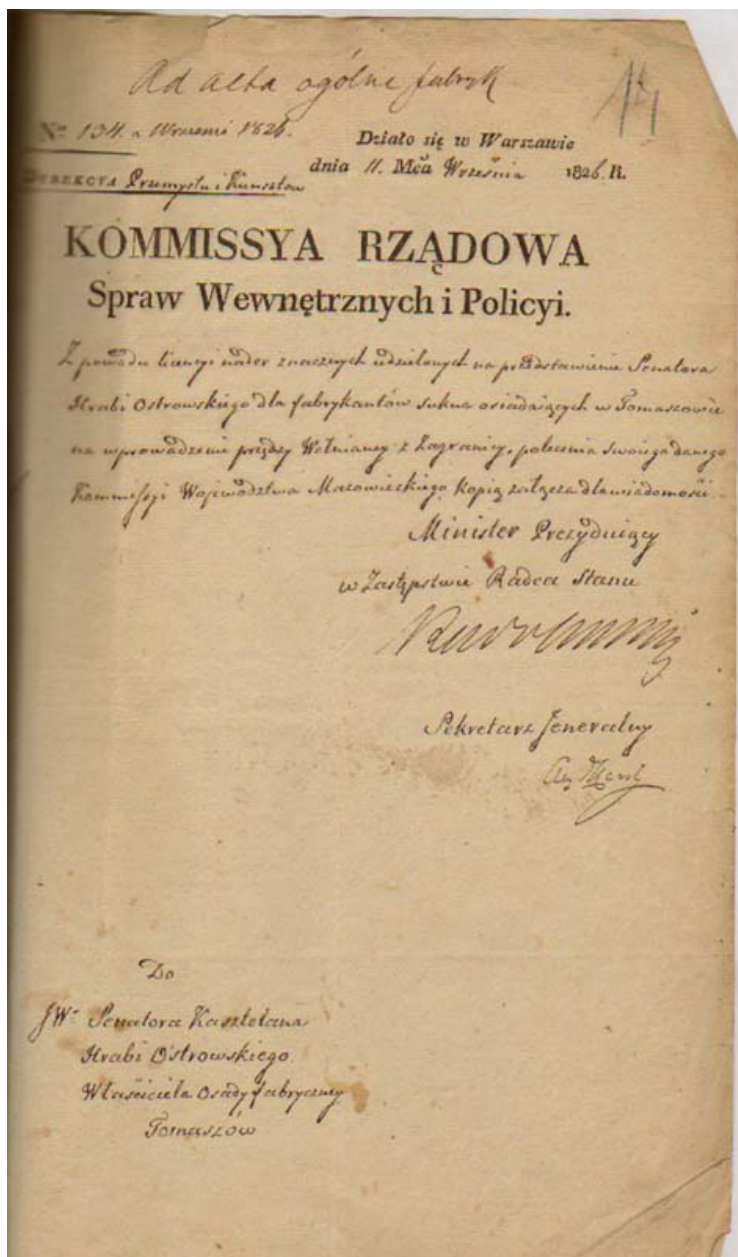
Propinacja (z łac. *propinatio*) to wyłączne prawo właściciela dóbr ziemskich do produkcji i sprzedaży piwa, gorzałki i miodu w obrębie jego dóbr oraz przywilej do sprowadzania tych wyrobów z innych miast i czerpania z tego tytułu dochodów.

Sprzedaż pańskiego alkoholu odbywała się w karczmie pańskiej, w której obowiązywał zakaz sprzedaży obcego alkoholu u. Przywilej propinacji dzierżawiony był często przez Żydów, sołtysów lub karczmarzy, a dochody właściciela dóbr z propinacji często przekraczały te z innych form działalności. Propinację zniesiono ostatecznie w zaborze pruskim w 1845, w Galicji w 1889, a w zaborze rosyjskim w 1898.

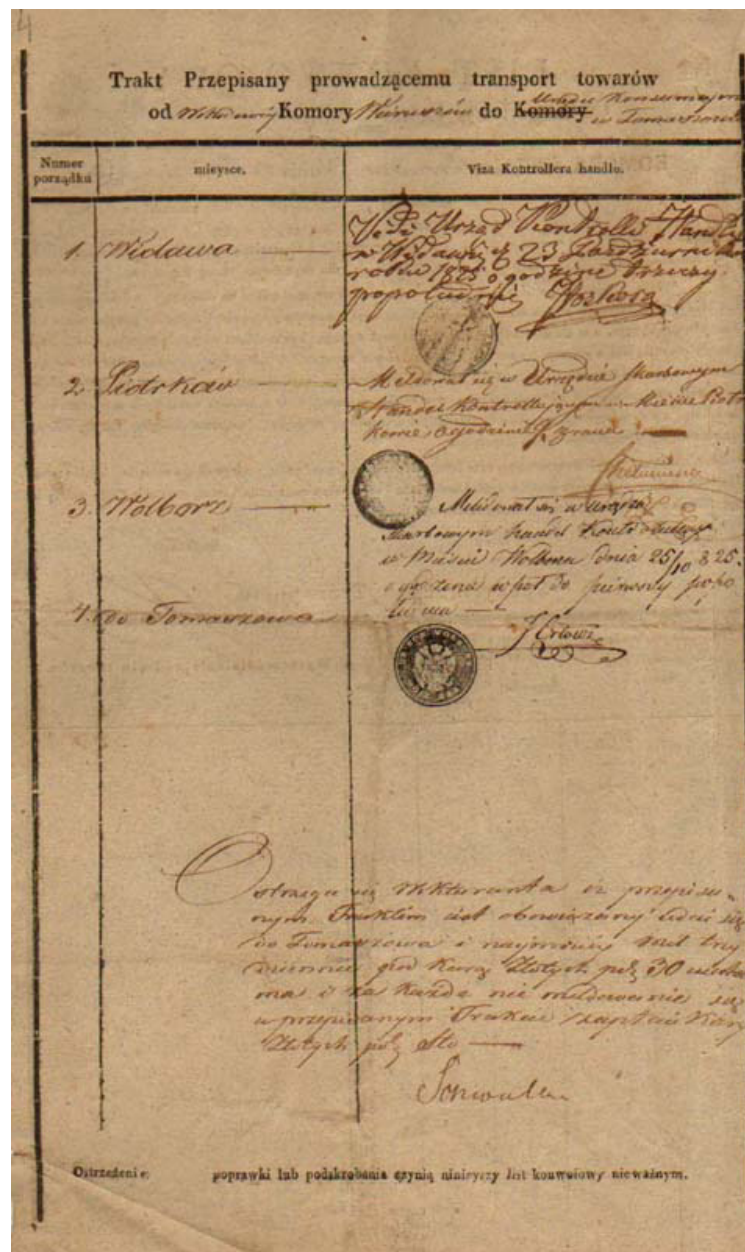
• **Ostrowski Antoni Jan - Pomysły o potrzebie reformy towarzyskiéy w ogólności, A mianowiciéy co do Izraelitów w Polsce, przez założyciela miasta Tomaszowa Mazowieckiego. 1854**

4. Wszelkie umowy z dziedzicem czy wieczyste czy czasowe na piśmie za stosowanemi kontraktami czynione byđź maią, dla zapobieżenie wczesnie wszelkim nieporozumieniom. W ogólności tutèsze Dominium, ożywione prawemi i liberalnemi uczuciami, i w przekonaniu że tylko ubezpieczona, spokojnemu posiadaniu powierzona własność, prawdziwe nadaie zaufanie i ochotę dążenia do pożytecznych iak razem szlachetnych celów; w duchu takowych zasad, zorganizowało, i przyjęło system zaprowadzenia na swym gruncie wieyskiej kolonizacji, - i z tych powodów:

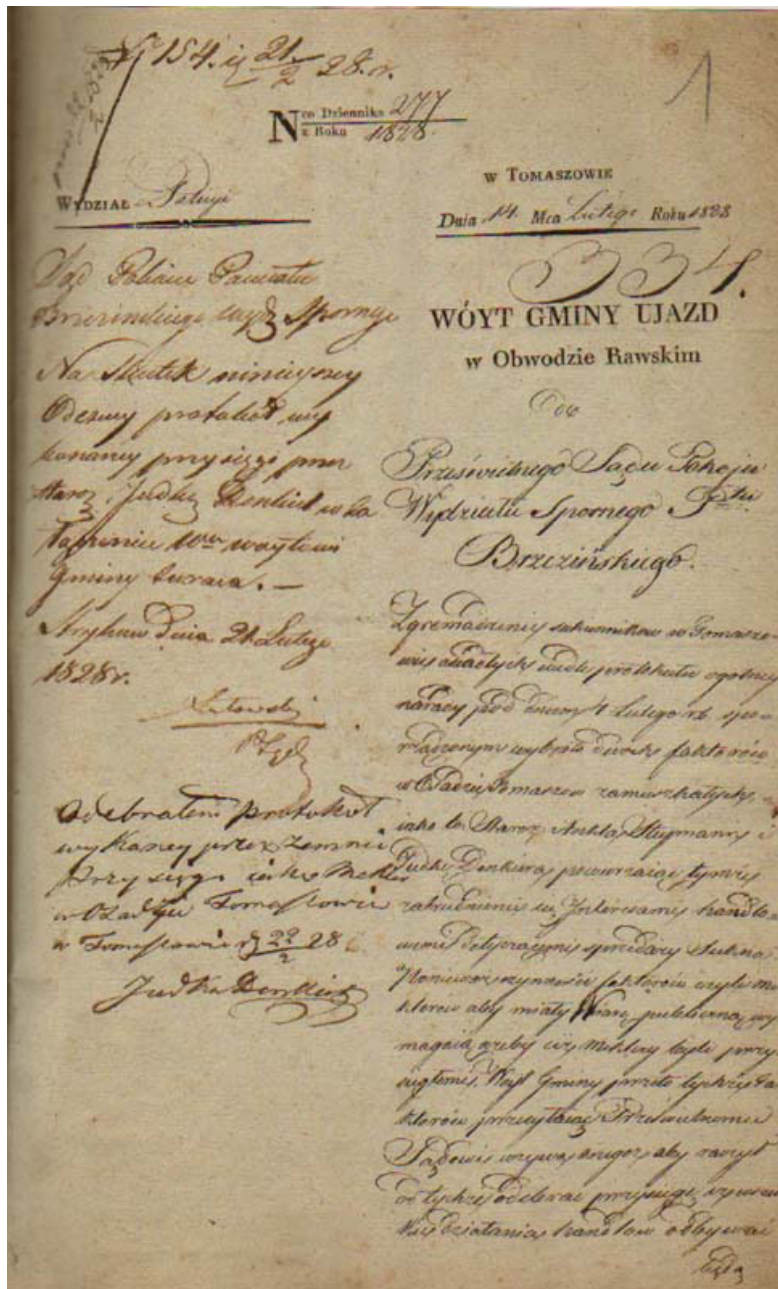
- a. Tytuł posiadania przez tych którzy by tu osiąść i pobudować się zamierzeli, iest **wieczysto-dzierżawa**, która to (...) bez żadney opłaty dziedzicowi od prawych następców, na tychże prawem successii przechodzi. Każdy zatèm prawo nabywca wieczysto-dzierżawy obeymuie grunt na wieczne własne, posiadanie a to stosowanie do zawartego o tenże kontraktu.
- b. Każdemu **wieczysto-dzierżawcy** wolno iest prawa wieczysto-dzierżawne, z tém co się na gruncie znayduie, z budowłami i t. p. komu się tylko podoba sprzedawać, przy złożeniu atoli dziedzicowi umówionego kontraktem, w kraiu powszechnie używanego laudemii (=podatku). Ma się rozumieć że maiątek wszelki ruchomy, od wszelkiego podobnego laudemium wolny etc. Etc. NB. Tam nie ma zwykle laudemii gdzie iest wkupne [Einkaufs-gelder].
- c. Każdemu **wieczysto-dzierżawcy** służy prawo z wieczysto-dzierżawy podług własnéy iego woli korzyści ciągnąć. Wolno mu także w każdym czasie zapasy czynić, przez działy i testamenta tąż wieczysto-dzierżawą rozporządzać, na czynsz innm wypuszczać, każdy handel i rzemiosło przedsiębrać, manufaktury zakładać, i swemu przemysłowi niczém nieograniczony dać kierunek, wyiąwszy iednéy **propinacji czyli prawa fabrykacji i wyszynku trunków**, które to prawo, dziedzic sobie wyłącznie rezerwuje, jak w tym powszechny zwyczaj kraioy; podobnie co do górniczych produktów, jus także domini directi pozostaie przy dziedzicu. – etc. ...



Import zagranicznej przędzy, 1826 r. APTM.



Transport surowców przemysłowych, 1825 r. APTM.



Samorząd włókienniczy – wybór faktorów w Tomaszowie dnia 14 m-ca lutego 1828 r. APTM.

	Wzrost	Imię i Nazwisko Dymniowski	Ranga	Nazwa placu kwa. w Warszawie starym -	Dymniowski lub inne nazwy	Nazwa placu kwa. w Warszawie starym -	Uwagi -
1		Michał Kamiński	Sierżant	3 ⁿⁱ pięchoty	Dymniowski 1816	Altejt. Ranga	
2		Jakub Dąbrowski	Tełmierz	2 ⁿⁱ	2 1824	2 ⁿⁱ	263
3		Kazimierz Federak	2 ⁿⁱ	4 Legi Nadwornicy	2 1819	2 ⁿⁱ	
4		Józef Młynarczyk	2 ⁿⁱ	2 placu Starob.	2 1820	2 ⁿⁱ	
5		Wacław Lemke	Kapral	4 placu 2 ⁿⁱ 2 ⁿⁱ	2 1817	2 ⁿⁱ	
6		Szczepan Dąbrowski	2 ⁿⁱ	6 ⁿⁱ pięchoty	2 1812	2 ⁿⁱ	
7		Michał Miodowski	Kapitan	3 ⁿⁱ 2 ⁿⁱ	2 1827	2 ⁿⁱ	
8		Stefan Rybak	Portuzym	3 ⁿⁱ Starob.	2 1827	2 ⁿⁱ	
9		Jan Szymanski	Tełmierz	2 ⁿⁱ Starob. 2 ⁿⁱ 2 ⁿⁱ	2 1825	2 ⁿⁱ	
10		Kazimierz Kozłowski	2 ⁿⁱ	4 2 ⁿⁱ 2 ⁿⁱ	2 1826	2 ⁿⁱ	
11		Wacław Ogiński	Kapral	2 ⁿⁱ placu 2 ⁿⁱ 2 ⁿⁱ	2 1827	2 ⁿⁱ	
12		Jan Majka	Tełmierz	4 ⁿⁱ Starob. 2 ⁿⁱ	2 1826	2 ⁿⁱ	
13		Józef Młynarczyk	2 ⁿⁱ	2 ⁿⁱ Starob. 2 ⁿⁱ	2 1829	2 ⁿⁱ	
14		Wacław Młynarczyk	2 ⁿⁱ	2 ⁿⁱ 2 ⁿⁱ 2 ⁿⁱ	2 1827	2 ⁿⁱ	
15		Jan Młynarczyk	2 ⁿⁱ	2 ⁿⁱ 2 ⁿⁱ 2 ⁿⁱ	2 1819	2 ⁿⁱ	
16		Jan Szymanski	2 ⁿⁱ	2 ⁿⁱ 2 ⁿⁱ 2 ⁿⁱ	2 1824	2 ⁿⁱ	
17		Wacław Dąbrowski	2 ⁿⁱ	2 ⁿⁱ 2 ⁿⁱ 2 ⁿⁱ	2 1827	2 ⁿⁱ	
18		Kazimierz Dąbrowski	2 ⁿⁱ	2 ⁿⁱ 2 ⁿⁱ 2 ⁿⁱ	2 1820	2 ⁿⁱ	
19		Kazimierz Dąbrowski	2 ⁿⁱ	2 ⁿⁱ 2 ⁿⁱ 2 ⁿⁱ	2 1820	2 ⁿⁱ	
20		Michał Dąbrowski	Dobry	2 ⁿⁱ 2 ⁿⁱ 2 ⁿⁱ	2 1820	2 ⁿⁱ	
21		Wacław Dąbrowski	Tełmierz	2 ⁿⁱ 2 ⁿⁱ 2 ⁿⁱ	2 1821	2 ⁿⁱ	
22		Wacław Dąbrowski	2 ⁿⁱ	2 ⁿⁱ 2 ⁿⁱ 2 ⁿⁱ	2 1826	2 ⁿⁱ	
23		Wacław Dąbrowski	Tełmierz	2 ⁿⁱ 2 ⁿⁱ 2 ⁿⁱ	2 1827	2 ⁿⁱ	
24		Wacław Dąbrowski	Tełmierz	2 ⁿⁱ 2 ⁿⁱ 2 ⁿⁱ	2 1827	2 ⁿⁱ	

Rejestr byłych wojskowych lata 20. XIX w. Wojskowe kariery tomaszowian . ATPM.



Mapa osady fabryczno-handlowej Tomaszów - 1825 r. (Archiwum Państwowe w Piotrkowie Tryb. Oddz. w Tomaszowie Maz. - sygn. 805).

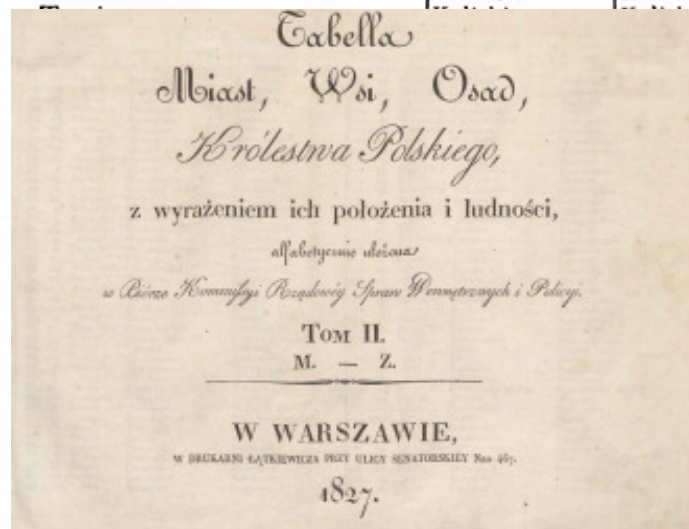
„Karta Królestwa Polskiego obejmująca wszystkie miasta i wsie a mianowicie kościelne, wszelkie trakty pocztowe i komory celne podług ostatniego urządzenia tudzież rys statystyczny tegoż Królestwa” - J. Kościński, 1: 1.050.000 (1828).
Zaznaczono już Tomaszów w województwie mazowieckim., obwodzie rawskim, powiecie brzezińskim (Źródło: Repozytorium Cyfrowe Instytucji Naukowych)

<https://rcin.org.pl/dlibra/publication/1973/edition/304/content>



↑ Tomaszów

N A Z W I S K A					Jaka własność	Ilość Domów	Ludność Ogólna	Odległość od Miasta Obwodowego	UWAGI.
MIAST, WSI, KOLONII, OSAD	WOJEWÓDZTW	OBWODÓW	POWIATÓW	PARAFII					
Tomaszbudzie	-	Augustowskie	Maryampolski	Maryampolski	Sapieżyski	rządowa	10	85	5
Tomasze	-	Płockie	Ostrołęcki	Ostrołęcki	Czerwin	prywatna	19	86	2
Tomaszew	-	Mazowieckie	Sochaczewski	Sochaczewski	Wiskitki	prywatna	24	154	5 1/2
Tomaszewo	-	Płockie	Lipnoski	Lipnoski	Lipno	prywatna	11	85	1 1/2
Tomaszewo	-	Płockie	Ostrołęcki	Ostrołęcki	Strzygi	prywatna	15	82	5 1/2
Tomaszewo	-	Płockie	Lipnoski	Lipnoski	Swiedziebna	prywatna	4	47	5 1/2
TOMASZOW P.	-	Lubelskie	Zamoyski	Tomaszowski	Tomaszów	prywatna	445	2824	10
Tomaszów	-	Krakowskie	Miechowski	Krakowski	Wawrzyńczyce	prywatna	16	118	4
Tomaszów	-	Sandomierskie	Radomski	Radomski	Odechów	prywatna	5	38	4
Tomaszów	-	Sandomierskie	Opoczyński	Konecki	Pilczyca	prywatna	5	36	2
Tomaszów	-	Sandomierskie	Opoczyński	Opoczyński	Sulejów	duchowna	1	13	5
Tomaszów	-	Kaliskie	Piotrkowski	Radomski	Kobiele wielkie	prywatna	4	7	7
Tomaszów	-	Mazowieckie	Rawski	Brzeziński	Tobiasze	prywatna	33	372	1/8
Tomaszowice	-	Lubelskie	Lubelski	Lubartowski	Garbów	prywatna	23	167	2 1/2
Tomczyce	-	Mazowieckie	Gostyński	Orłowski	Plecka dąbrowa	prywatna	10	109	3
Tomczyce	-	Mazowieckie	Warszawski	Czerski	Michałowice	prywatna	31	247	9
Tomczyk	-	Kaliskie	Sieradzki	Sieradzki	Godynice	rządowa	2	24	3
Tomice	-	Kaliskie	Kaliski	Kaliski	Szymanowice	prywatna	19	320	5
				Kaliski	Szymanowice	prywatna	26	213	5
				Kaliski	Szymanowice	prywatna	17	158	5
			ński	Ostrzeszowski	Cieszęcin	prywatna	1	8	4 1/2
			ński	Ostrzeszowski	Cieszęcin	prywatna	3	24	4 1/2
			mierski	Sandomierski	Bidzeny	prywatna	20	112	2 1/2
			ski	Brzeski	Sadlno	prywatna	15	105	5 1/2
			ski	Lelowski	Niegowa	prywatna	26	171	6 1/2
			ki	Węgrowski	Węgrów	prywatna	47	373	5



• **Tabella Miast, Wsi Osad Królestwa Polskiego z wyobrażeniem ich położenia i ludności. Tom II. M.- Z. Warszawa 1827 r.**

Nazwiska Miast, Wsi Kolonii, Osad: Tomaszów,

Województwo: Mazowieckie,

Obwodów: Rawski,

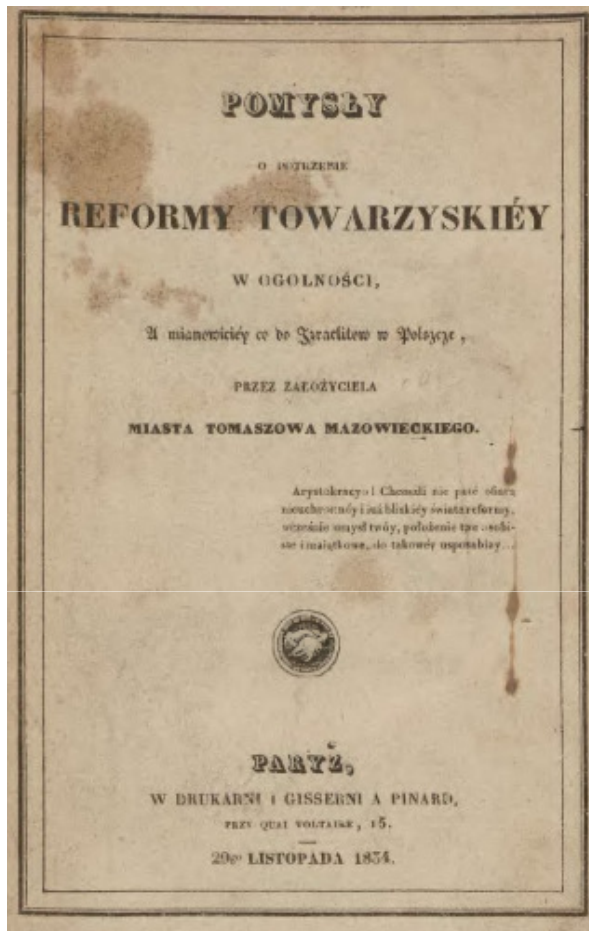
Powiatów: Brzeziński,

Parafii: Tobiasze,

Jaka własność: prywatna, Ilość domów: 33,

Ludność ogólna: 372,

Odległość od Miasta Obwodowego: 1/8 (?) wiorst.



- **Hr. Antoni Jan Ostrowski - Pomysły o potrzebie reformy towarzyskiej w ogolności a mianowicie co do Izraelitów w Polsce, przez założyciela miasta Tomaszowa Mazowieckiego, Paryż 1834 s. 134–135**
Blizsze o zakładach moich rolniczo-przemysłowych wiadomości.

→ „Mała to osadeczka kuźnicza położona była wśród lasów, wysokopiennych sosieni i dębów, przeglądających się jakby po raz ostatni przed zgonem, w pysznym wód zwierciadle, ulanym przez pełną życia i ruchu rzekę Wolbórkę; ponad którą cienistymi brzegami leży się niedawno jeszcze bobry, jak świadczą znajduwane ich misterne gniazda; a gdzie lęgną się dotąd sutym futrem okryte wydry (...)

→ Z początku wszyscy rozumieli, że dla jakowejś oryginalności, lub romantyzmem uniesiony, dziki punkt wybrał: to prawda, że wołał w nowej materii, jak z wytartej i wypłowiałej krajać (...). Ze szczerą ochotą rzuciłem się z siekierą w rękę, w lesisty Tomaszów.”

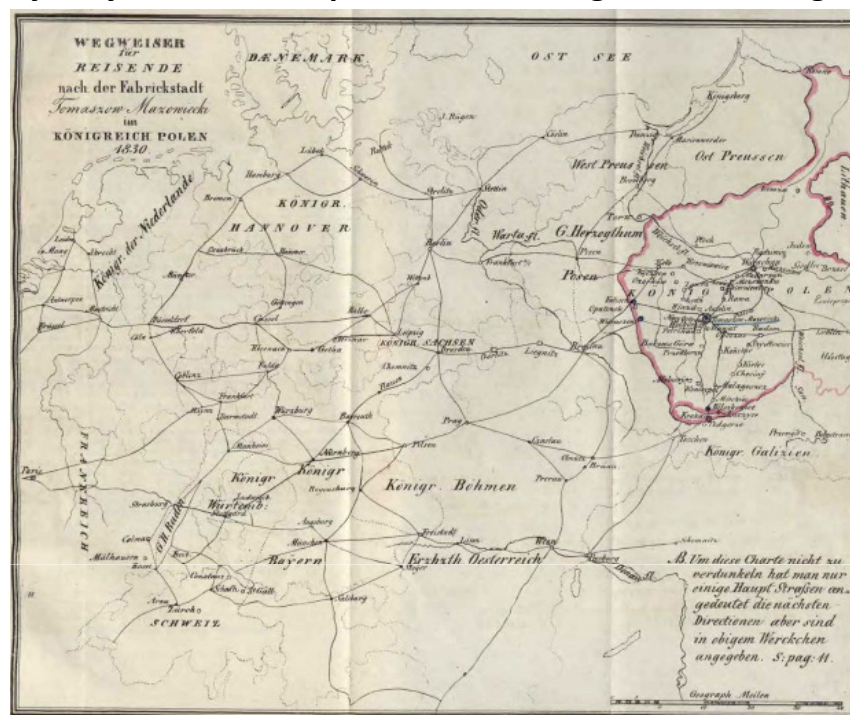
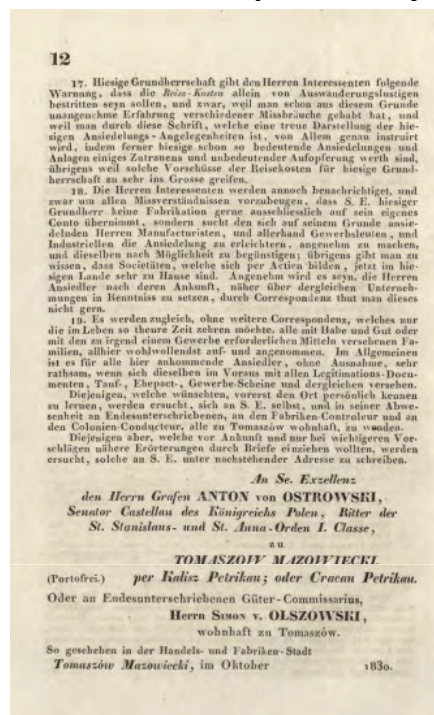
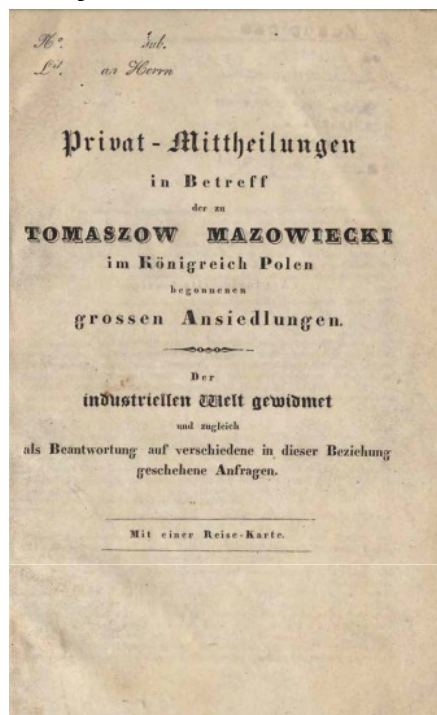
→ „Nieoszacowana Wolbórka jak silne woły do pługa, tak ona surowymi ramiony do najprzedniejszych machin francuskich, angielskich, belgijskich i do ich córek już na gruncie [polskim] zbudowanych porusza ryczące z napięcia, to przedziwne postrzygalnie, to folusz, to szlifiernie, to gręplarnie.

→ „Żydzi tedy poczęli osiadać w Tomaszowie i kwapić się z użyciem majątków. Rad im szczerze byłem. Poczęli ci, co [byli] ubodzy, od założenia magazynu butek, obwarzanków; bogatsi wzięli się do wystawiania na sprzedaż śledzi, soli, fruktów, trochę przy tym pieprzu, trochę kaszy; inni w szafkach rozstawili kramarskie towary. Bogatsi jeszcze zwieźli wańtuchy z różnymi gatunkami wełny, dostarczali przednich farb, oleju i wszelkich potrzeb fabrycznych. Żydzi to pierwsi – przyznać im to muszę – pierwsi, którzy pospieszili do wytykanego wśród pustkowi i lasu obozu rękodzielników, zasilali pierwsze ich potrzeby, mało, nader mało w początkach do ręki biorąc gotowizny, najwięcej w kredyt...

Pierwsze lata osady i miasta.

Antoni Ostrowski. Zachęta do osiedlania się (1830).

Informator o Tomaszowie Mazowieckim, opracowany i wydany w 1830 roku przez hr. Antoniego Ostrowskiego.



- Privat - Mittheilungen in Betreff der zu Tomaszow Mazowiecki im Königreich Polen begonnenen grossen Ansiedlungen der industriellen Welt gewidmet und zugleich als Beantwortung auf verschiedene in dieser Beziehung geschehene Anfragen.

= Prywatne wiadomości - dotyczące (budowy) dużych osiedli rozpoczętych w Tomaszowie Mazowieckim w Królestwie Polskim dedykowane światu przemysłowemu – i jednocześnie odpowiedzi na różne zapytania w tym zakresie.

An Se. Exzellenz den Herrn Grafen ANTON von OSTROWSKI, · Senator· Castellan des Königreichs Polen, Ritter der St. Stanislaus- und St. Anna -Orden I. Classe, zu TOMASZOW MAZOWIECKI.

(Portofrei) per Kalisz, Petrikau; order Cracau, Petrikau.

Oder an Endesunterschiedenen Güter- Commissarius, Herrn Simon v. OLSZOWSKI, wohnhaft zu Tomaszów.

So geschehen in der Handels- und Fabriken - Stadt Tomaszów Mazowiecki, im Oktober 1830.

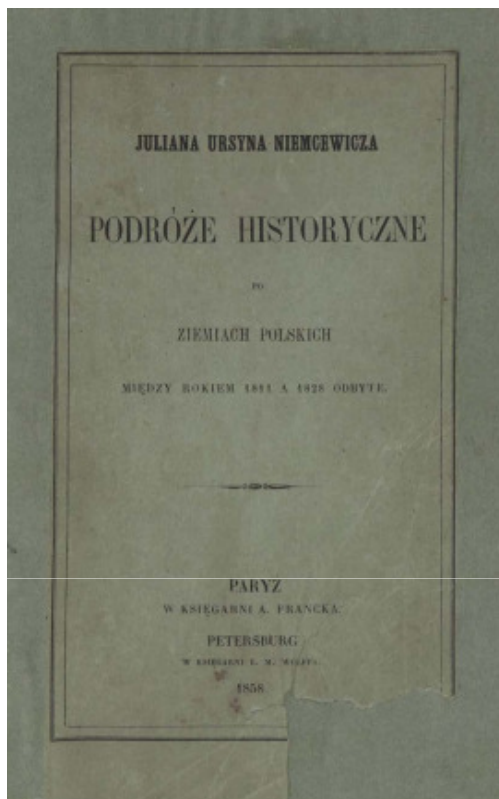
= Podpisane przez: hr. Antoniego Ostrowskiego, senatora i kasztelana Królestwa Polskiego, rycerza orderu św. Stanisława i św. Anny pierwszej klasy, w Tomaszowie Mazowieckim. (Opłata pocztowa dokonana) przez Kalisz - Piotrków lub Kraków – Piotrków. Lub niżej podpisanego plenipotenta Pana Szymona Olszowskiego, zamieszkałego w Tomaszowie. Tak stało się w handlu i fabrykach – mieście Tomaszowie Mazowieckim w październiku 1830 r.

- **Szymon Jakub Olszowski** (plenipotent Antoniego Ostrowskiego).

Sprawozdanie do Komisarza Obwodu Rawskiego.

Olszowski przedstawia osadę fabryczną Tomaszów:

→ „Oblewa Tomaszów rzeka Wolbórka, przy której terytorium osadę naznaczono. Rzeka ta znaczną siłę wody posiada do założenia rozmaitych zakładów wodno – fabrycznych. Dlatego ś.p. Tomasz Hrabia Ostrowski prezes Senatu Królestwa Polskiego w miejscu gdzie dziś się znajduje osada znalazwszy w ziemi kruszce żelaza i wielką dogodność do założenia fabryk, wśród obszernych lasów pobudował wielki piec żelazny, z dwoma fryszerkami i czterema rozmaitymi pomieszczeniami w nich lokując hutników”



• Julian Ursyn Niemcewicz. Podróże historyczne po ziemiach polskich między rokiem 1811 a 1828 odbyte.

→ „O milę ztąd, świeżo zbudowany **TOMASZÓW** w najpiękniejszym położeniu, łączy przyjemność z korzyścią. Przed trzydziestu przeszło laty, Tomasz Ostrowski, bijąc tam rowy przez łąki, przyjął grabarza, dawniej pracującego w Kielcach; robotnik ten zachorzał na romatyzm, ludzki właściciel kazał go leczyć i największe miał o nim staranie. Uzdrawiony grabarz przyszedł do pana : - Nie mogę ci się panie, rzekł, lepiej za dobrodziejstwa twe odwdziaczyć, jak donosząc ci, że skarb drogi w ziemi twej posiadasz; masz wyborną rudę żelazną. Ostrowski, zawiadujący naówczas dobrami królewskimi, zaraz sprowadził górników, którzy potwierdzili **odkrycie grabarza.**

Dziś rudy te wydają wyborne żelazo, prócz tego leją piece, kuchnie angielskie, dostarczają żelaza do fabryki powozów w Ujeździe. Tomaszów nowem jest wcale dzisiejszego właściciela dziełem. Gdzie czarne i gęste tylko cieniły się lasy, odkryła ręka ludzka błonia i niwy, zaszczepiła owocowe ogrody, wystawiła porządne gospodarskie budowy.

W pośrodku wznosi się okazałe mieszkanie, z wierzchołka wieży onego widać tłum nowych piękności; ciemność okólnych lasów rozwesela ją tu i owdzie poczynione przesieki. Rzeka Wolborka wije się dwoma strumieniami, skrapiając gaje i łąki. Huk młotów w kowalniach, szum kręcących się młynów nadymających potężne miechy, wznoszący się tu i owdzie dym pieców i pokładni czyszczących żelazo, upięknia zachwycające siedlisko.

Dodaj do tego ładną, przyjemną i grzeczną żonę, obiecujące dzieci, wystarczające dochody: a wątpić nie będziesz o właściciela szczęściu.”

I.
 RAPORTY PREZESA KOMISJI
 WOJEWÓDZTWA MAZOWIECKIEGO
 Z LAT 1823–1830

2. OSADA TOMASZÓW

Założoną będąc przy zbiegu dwóch rzek: Wolborki i Pilicy, w romantycznym bardzo położeniu, ponętną jest bardzo dla fabrykantów grunbergskich, którzy w górach ją otaczających podobieństwo do swego rodowitego miasta upatrują. Dla tej właśnie przyczyny dosyć już znakomita ilość fabrykantów takowych, same sukna cienkie wyrabiających, w onej osiadło i wyrobkami swemi miasto nasze stołeczne zasila. Osadzenie zaś tamże w końcu roku zeszłego znakomitego bardzo fabrykanta z Görlitz, nazwiskiem Gröhe, przyszłemu jej bytowi pewną trwałość nadało. W tejże osadzie pobudowano w roku zeszłym do dwudziestu domów, wszystkich z kamienia wapiennego piaskowego, który w pobliskości obficie się znajduje, wymurowanych, a ani wątpić nie można, iż taż osada w przyszłości jedną z najznakomitszych stać się może.



Rajmund Rembieniński
 Prezes Komisji Województwa
 Mazowieckiego w latach 1816–1832.

• Raporty prezesa Komisji Województwa Mazowieckiego z lat 1823-1830

→ OSADA TOMASZÓW Założoną będąc przy zbiegu dwóch rzek: Wolborki i Pilicy, w romantycznym bardzo położeniu, ponętną jest bardzo dla fabrykantów grunbergskich, którzy w górach ją otaczających podobieństwo do swego rodowitego miasta upatrują. Dla tej właśnie przyczyny dosyć już znakomita ilość fabrykantów takowych same sukna cienkie wyrabiających, w onej osiadło i wyrobkami swemi miasto nasze, stołeczne zasila. Osadzenie zaś tamże w końcu roku zeszłego znakomitego bardzo fabrykanta z Görlitz, nazwiskiem Gröhe, przyszłemu jej bytowi pewną trwałość nadało. W tejże osadzie pobudowano w roku zeszłym do dwudziestu domów, wszystkich z kamienia wapiennego piaskowego, który w pobliskości obficie się znajduje, wymurowanych, a ani wątpić nie można, iż taż osada w przyszłości jedną z najznakomitszych stać się może.

- Raporty prezesa Komisji Województwa Mazowieckiego z lat 1823-1830 (ciąg dalszy):

→ „**OSADA TOMASZÓW samemi fabrykantami w cienkim gatunku sukna wyrabiającemi zasiadła, za znakomitą uważana być zasługuje, a w ciągu roku ostatniego znaczego dosyć przypiływu zagranicznych rękodzielników tegoż samego rodzaju doznała.** Zakłady wszakże fabryczne w onej znajdujące się tak długo raz na zawsze w kraju ugruntowane poczytanemi być nie mogą, dopokąd onych przedsiębiorcy własnych dla siebie domów nie pobudują. Gdy bowiem wszyscy niemal sukiennicy w Tomaszowie osiedli cienkiej przędzy wełnianej za licencjami naprowadzili, lękać się zatem należy, aby terażniejszy onych w Tomaszowie pobyt nie był jedynie skutkiem czasowych widoków celem zyskownego wyrobienia zagranicznej przędzy, w czym zachodząca obawa wtenczas dopiero zniknąć zdoła, kiedy już ciż sukiennicy w większej niż dotąd ilości przez nabycie nieruchomości stałemi tutejszego kraju mieszkańcami staną się. Nie tak jednak znaczna część sukienników tomaszewskich postępuje, przeciwnie zaś, po wyrobieniu zalicencjonowanej przędzy ilość pierwotnie, zapowiedzianych warsztatów kolejną czasu wedle własnego upodobania zmniejsza, a tem samem swoich względem rządu obowiązków nie dopełnia, w czym wszakże Komisja Wojewódzka złemu zaradzić nie jest w stanie, z powodu iż **Tomaszów na miasto wyniesionem nie zostając, przez służbę prywatnego dziedzica osady jest administrowanym. Oddać jednak należy sprawiedliwość gorliwym usiłowaniom dziedzica, który znacznych kosztów na podniesienie takowej osady nie oszczędza, mianowicie gdy za jego nakładem już druga przędzalnia w onej powstaje, zawiązująca się zaś emulacja między miastem Rawą a tąż osadą co do lepszości wyrobów i postępu fabrycznego korzystnych stąd dla kraju skutków czyni nadzieję.**”

• Uwagi RembIELińskiego na piśmie hr. Ostrowskiego do KRSWiP z dnia 14 I 1828 :

RembIELiński określił intencje właściciela Tomaszowa nanosząc uwagi na piśmie hrabiego Ostrowskiego do władz zwierzchnich, w którym tenże domagał się zagwarantowania mu szczególnych i wyjątkowych uprawnień w stosunku do mieszkańców osady (monopol propinacyjny, folusze itp.). Na marginesie słów Ostrowskiego, że Tomaszów jest „*kreacją przemysłowo handlową ... wielką piękną ... i obszerniejsze jeszcze rozwinięciem obiecującą* „ - RembIELiński dał dopisek: „*Pomiędzy tymi warunkami widać wszędzie ducha feudalizmu i chęć wyjednania dla siebie przywilejów wyjątkowych ... Gdyby zaś Rząd takowemu stawianiu potakiwał, mogliby na ostatek dziedzice miast wpaść w mniemanie, że udział powietrza do oddychania i wody do napojenia jest z ich strony świadczonym dobrodziejstwem*”.

W y m i e n i e n i e		Znajdują się w nich fabryk sukiennych								Prze- dzalnie	które wy- rabiają rocznie wełny funtów	Wyrobek roczny postawów sukna	U W A G A
		M i a n o w i c i e					Znajdują się przy nich						
Obwodu	Miasta lub wsi	Majstrów tkaczy sukna	Warsztatów sukiennic- zych	Czeladzi sukiennic- zej	Majstrów postrzy- gaczy	Farbiarzy (Schoen- färber)	Farbiarzy (Schwarz- färber)	Foluszy do miast przy- wiązanych					
R a w s k i	23. Antolin	55	54	66	2	1		1			3.849	Zgodność niniejszego wy- kazu z szczególnymi wy- kazami respective fabryk sukiennych poświadczam. w Warszawie, dnia 24 stycznia 1824. Komisarz Naczelnik Sekeji Fabrycznej B. TYKEL	
	24. Brzeziny	169	163	46	2	1		4			11.310		
	25. Biata	6	6								211		
	26. Nowe-Miasto	30	47		1	1		1			3.116		
	27. Rawa	5	5	6	1						204		
	28. Hol. Regnowskie i Konopnie	4	4								120		
	29. Skierniewice	15	26	30	1			1			1.070		
	30. Stryków	4	4								120		
31. Tomaszów	37	56	75	2			1			2.086			
G o s t y Ń s k i	32. Gostynin	43	43	25	2	1	1	1			5.490		
	33. Gąbin	19	19	2		1		2			1.680		
	34. Kuźno	8	8								1.338		
	35. Grochów	3	11	14				2	Keasa i jejym asetyment	200.000	804		
W a r s z a w s k i	36. Leszno	2	34	35							3 520		
	37. Mszczonów	3	3								200		
S o c h a c z e w s k i	38. Nowy Dwór	7	7	8	1	1					536		
	39. Wiskitki	31	31	16	1	1		2			2.560		
W ogóle		1590	1699	1026	47	17	3	35	2	1.000.000	148.156		

• Raporty prezesa Komisji Województwa Mazowieckiego z lat 1823-1830

→ „WYKAZ fabryk sukiennych w obrębie województwa mazowieckiego istniejących, sporządzony z końcem r. 1823:

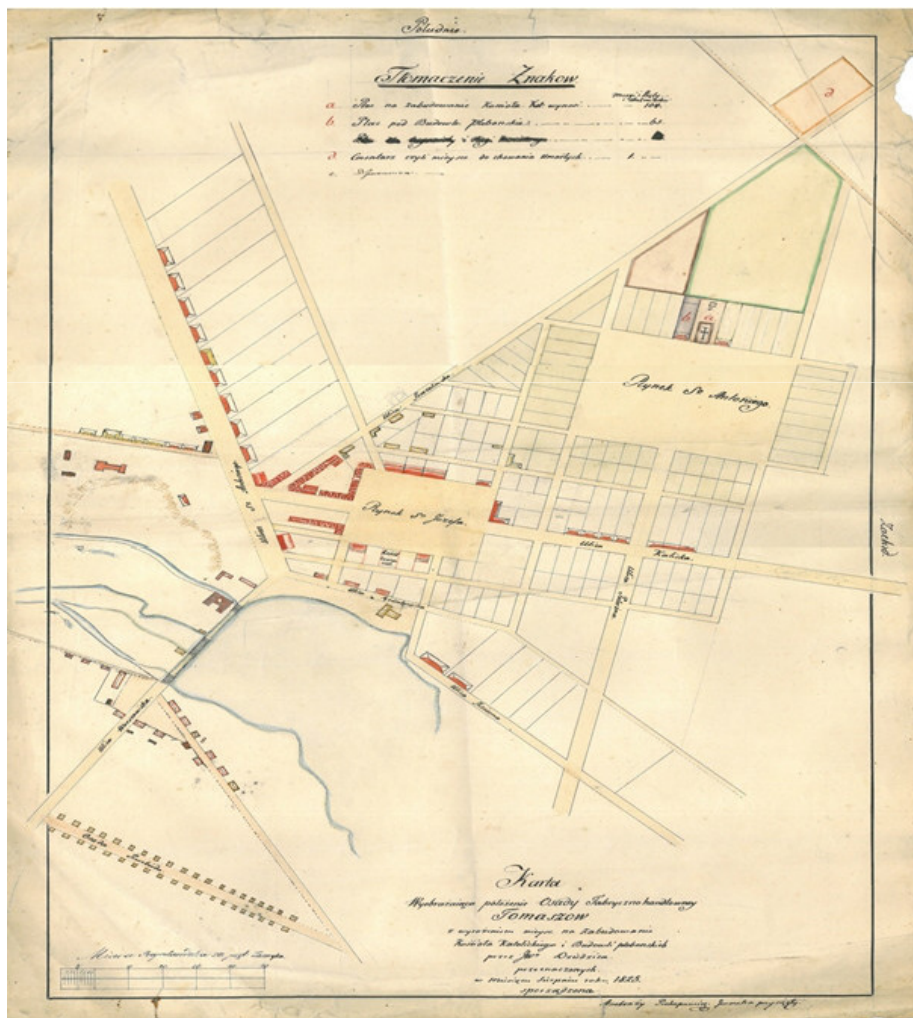
Tomaszów: majstrów tkaczy sukna: 37; warsztatów sukienniczych: 56; czeladzi sukienniczej: 75; majstrów postrzygaczy: 2; foluszy do miast przywiązanych: 1; wyrobek roczny postawów sukna: 2.086.”

→ „WYKAZ OGÓLNY fabryk znajdujących się w województwie mazowieckim z końcem roku 1824-go

Tomaszów: majstrów tkaczy sukna: 47; warsztatów sukienniczych: 78 - czeladzi sukienniczej: 86; majstrów postrzygaczy: 5; foluszy do miast przywiązanych: 1; farbiarzy: 5+1;”

→ „DO OSADY TOMASZÓW przybywają dosyć liczni sukiennicy, zwłaszcza też cienkie sukna wyrabiający, a ponieważ tamże urządzoną została dobra farbiernia, na jakiej teje osadzie zbywało, zarazem zaprowadzoną być ma przędzalnia wełny, tym przeto sposobem coraz bardziej los przyszły ustala się tej osady, która z czasem do pierwszego rzędu miast fabrycznych krajowych przejść zdoła. Że zaś osiadający tamże rękodzielnicy uzyskują zwykle dobrodziejstwo wolnego sprowadzania przędzy zagranicznej, Komisja Wojewódzka przeto przynależny nad użytkowaniem takowej przędzy dozór rozciągać nie zanedbuje.”

Napływ osadników zagranicznych, głównie wyznania ewangelickiego spowodował, że już w 1823 r. Antoni Ostrowski podjął starania o utworzenie w Tomaszowie parafii ewangelickiej, a zgodę na jej utworzenie uzyskał dopiero w 1829 roku. Nadał parafii 6 mórg pola i 2 morgi na cmentarz i sfinansował budowę kościoła i piętrowego domu murowanego wraz z zabudowaniami gospodarczymi.

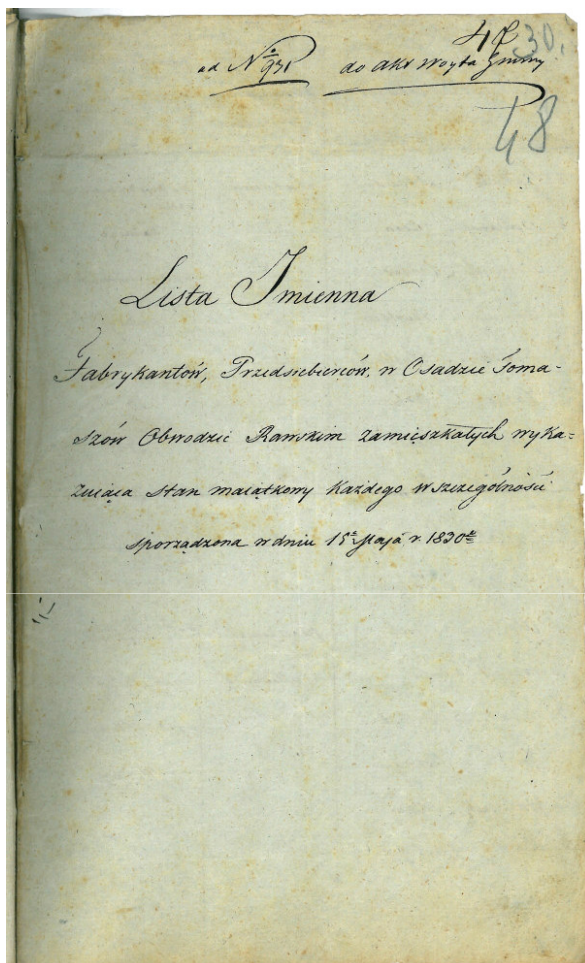


Powstała parafia ewangelicka obejmowała 85 miejscowości z powiatu brzezińskiego i rawskiego z 1931 osobami tego wyznania, z tego 485 z Tomaszowa.

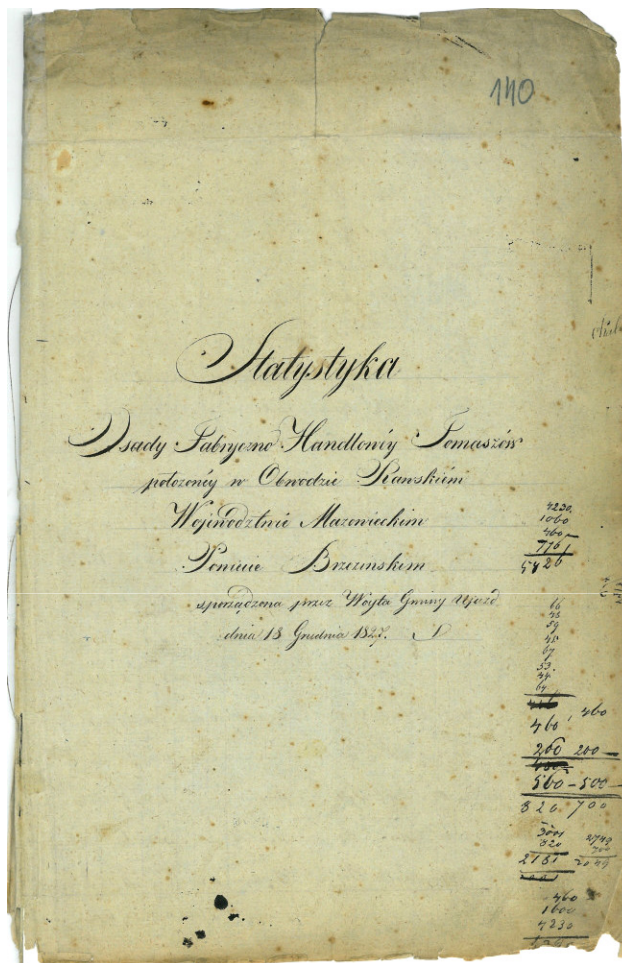
Natomiast w 1825 r. przeniesiono do Tomaszowa drewniany kościółek z Tobiasz wraz z parafią rzymsko-katolickiej. Jej zatwierdzenie nastąpiło dopiero w 1828 r. Przyrost stałej liczny mieszkańców sprawił również, że w 1824 r.

Tomaszów uzyskał status osady handlowo-przemysłowej. Dzięki hr. Ostrowskiemu doszło do przeniesienia z Lubochni poczty, uruchomienia działalności szkoły elementarnej, powstała w Tomaszowie także kawiarnia, cukiernia oraz apteka.

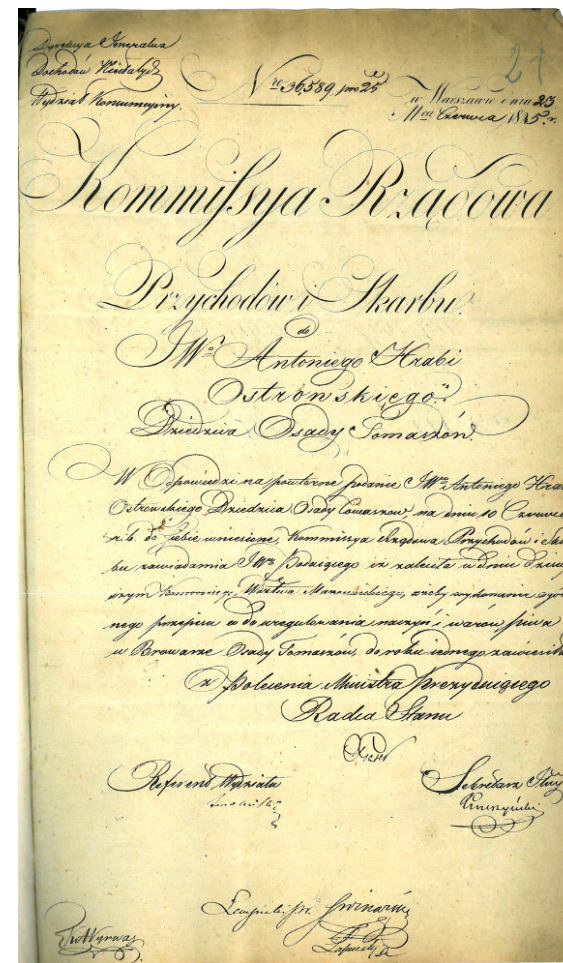
Mapa osady fabryczno-handlowej Tomaszów z 1825 r. (Archiwum w Piotrkowie Tryb. Oddz. w Tomaszowie. Sygn. 805)



Lista imienna Fabrykantów, Przedsiębiorców w osadzie Tomaszów wykazująca stan majątkowy z 1830 r. Archiwum w Piotrkowie Tryb. Oddz. w Tomaszowie. Akta miasta Tomaszowa Maz sygn. 10 .



Statystyka Osady Fabryczno - Handlowej Tomaszów z 18 grudnia 1827 r. Archiwum w Piotrkowie Tryb. Oddz. w Tomaszowie. Akta miasta Tomaszowa Maz sygn. 110.



Korespondencja dotycząca propinacji składów i szynków - browar w Tomaszowie, 1825 r. Archiwum w Piotrkowie Tryb. Oddz. w Tomaszowie. Akta miasta Tomaszowa Maz. sygn. 119

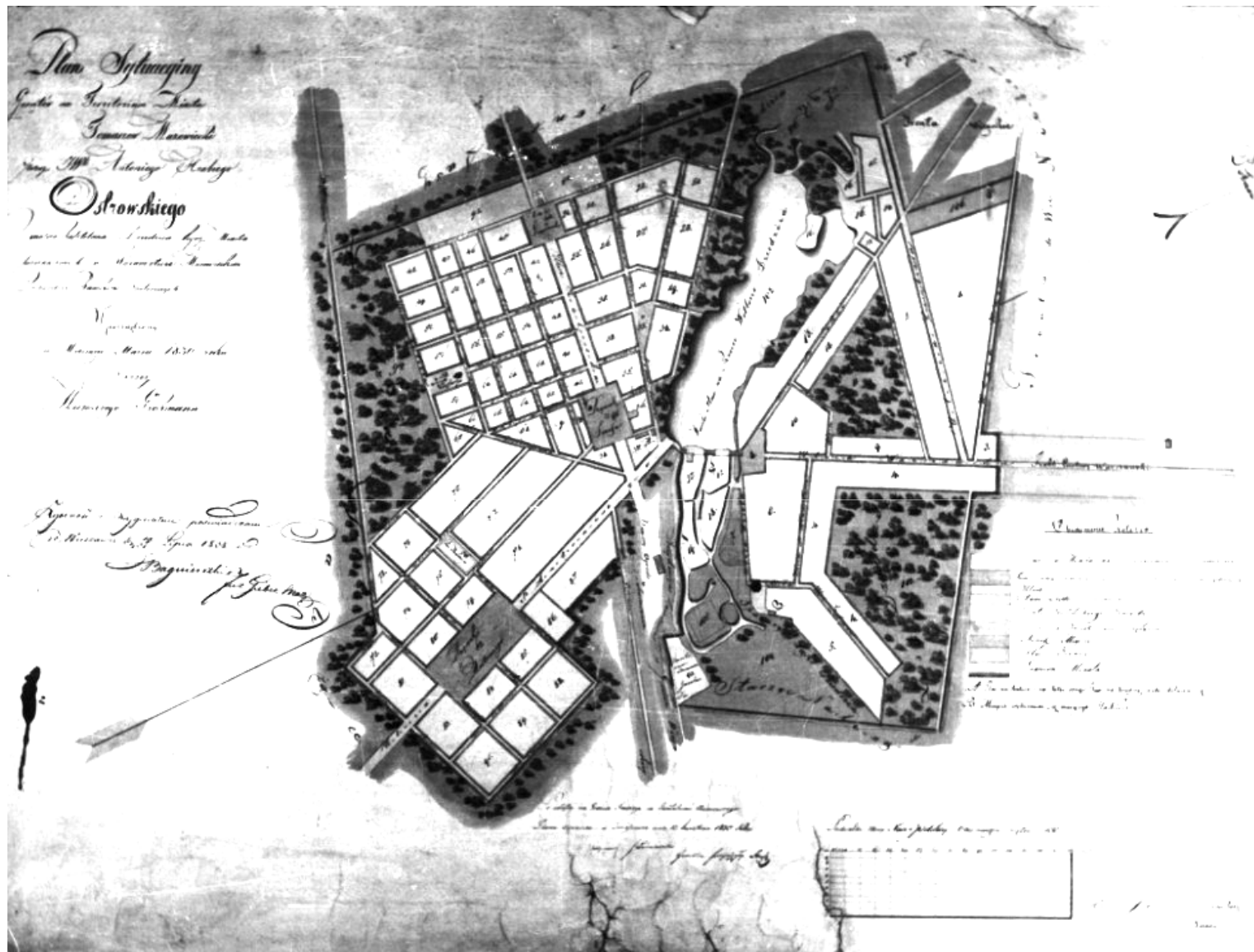
W. Komisarz Powiatu Rawskiego
 Pismo Komisarza Powiatu Rawskiego
 Wzywające wszystkich obywateli do
 stawienia się 23 I 1826 r. w Strykowie
 celem złożenia przysięgi cesarzowi
 (APT/TM - sygn. 144)

Wykaz
 przybytych cudzoziemców na statek ramieszkańcy do
 osady Tomaszów w Ammiej Ulicy Obrodzie Pań-
 skiego Władysława Maronickiego prokuratora Konstanta
 III 1829 Ruch

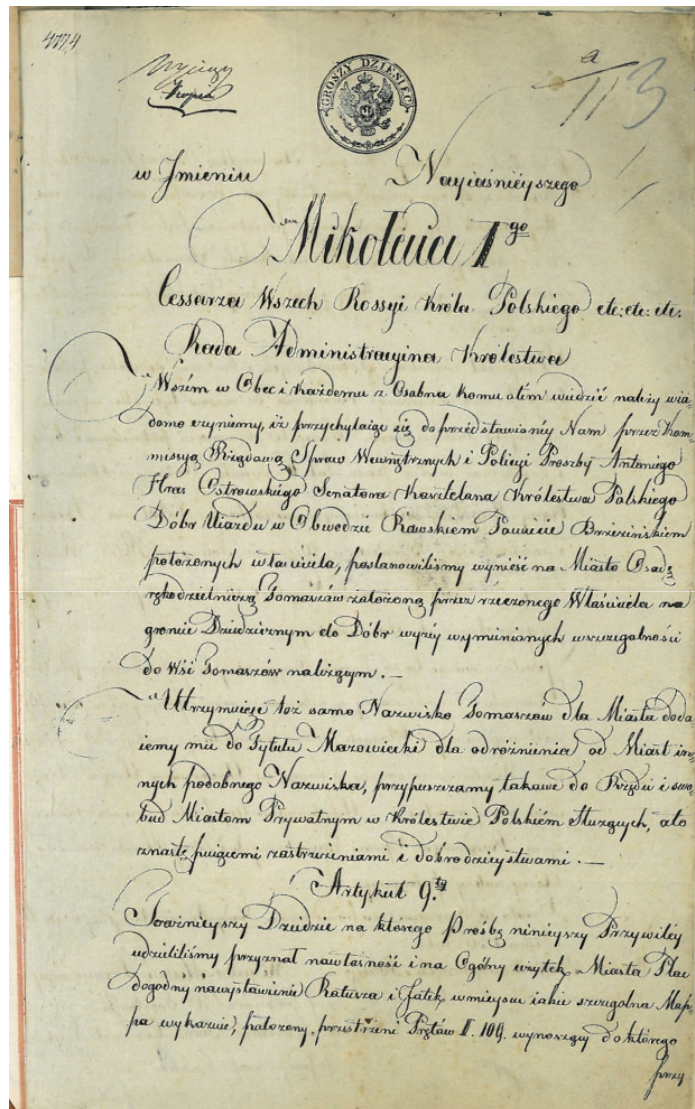
Wykaz przybyłych cudzoziemców do osady Tomaszów w 1829 r. (Archiwum w Piotrkowie Tryb. Oddz. w Tomaszowie. Akta miasta Tomaszowa Maz - sygn. 172).

Projekt aktu erekcyjnego
 przyszłego miasta Tomaszowa
 Mazowieckiego z 27 maja 1830 r.

Projekt aktu erekcyjnego przyszłego miasta Tomaszowa Mazowieckiego z 27 maja 1830 r.



Plan sytuacyjny gruntów na terytorium miasta Tomaszowa sporządzony w marcu 1830 r. (Archiwum w Piotrkowie Tryb. Oddz. w Tomaszowie - sygn. 796).



• **Wypis przywileju Mikołaja I z 6 lipca 1830 r. wynoszącego Tomaszów do rangi miasta.** Archiwum w Piotrkowie Tryb. Oddz. w Tomaszowie. Akta miasta Tomaszowa Maz. sygn. 3

→ Wyciąg: *W Imieniu Najjaśniejszego Mikołaja I^o Cesarza Wszech Rosyi Króla Polskiego etc: etc: etc;*

*Rada Administracyjna Królestwa. Wszem wobec i Każdego z Osobna Komu o tym wiedzieć należy wiadomo uznajemy, iż przychylając się do przedstawionej Nam przez Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych i Policji Prośby Antoniego Hrabi Ostrowskiego Senatora i Kasztelana Królestwa Polskiego Dóbr Ujazdu w Obwodzie Rawskim Powiecie Brzezińskim położonych właściciela, postanowiliśmy wynieść na Miasto Osadę rękodzielniczą Tomaszów założoną przez rzezonego Właściciela na gruncie Dziedzicznym do Dóbr wyżej wymienionych w szczególności do Wsi Tomaszów należącym. Utrzymuje toż samo Nazwisko **Tomaszów** dla Miasta dodajemy mu do tytułu **Mazowiecki** dla odróżnienia od Miast innych podobnego Nazwiska, przypuszczamy takowe do Rządu i zwołać Miastem prywatnym w Królestwie Polskiem służących, a to następującymi zastrzeżeniami i dobrodziejstwami. Artykuł 9^{ty} Teraźniejszy Dziedzic, na którego prośbę niniejszy Przywilej udzielił przyznał na własność i na Ogólny użytek Miasta i Plac dogodny na wystawienie Ratusza i Jatek, w miejscu akie szczególna Mappa wykazuje, położony, przestrzeni Prętów 1.108. wynoszący do którego przy ...”*

Nasza „mała ojczyzna”, miasto Tomaszów Mazowiecki, nie może pochwalić długą historią. Otaczające nas ośrodki: Piotrków Trybunalski, Opoczno, Inowłódz i Brzeziny mają nieporównanie dłuższą tradycję. Jednak romantyczne początki, najpierw osady górniczo-hutniczej - Kuźnice Tomaszowe, (Tomaszew od 1788 r.), później osady przemysłowo-handlowej Tomaszowa (od 1824), miasta Tomaszowa Mazowieckiego (od 1830) i wreszcie miasta rządowego (od 1844) warte są naszej pamięci.

Burzliwy rozwój (po 1857 r.) miasta Tomaszowa, zwanego Rawskim albo Mazowieckim, dzięki połączeniu kolejowemu (od 1884 r.) był poza Łodzią ewenementem w naszym regionie i pozwolił wyprzedzić inne konkurencyjne ośrodki przemysłowe: Konstantynów, Aleksandrów Łódzki, Stryków, Rawę i Opoczno.

Założycielom osady i miasta: Tomaszowi Adamowi Ostrowskiemu, a zwłaszcza Antoniemu Janowi Ostrowskiemu winniśmy więc jako jego mieszkańcy ciągłą wdzięczność.

Sławomir Fałek

Źródła (np.):

- skany dokumentów: Archiwum w Piotrkowie Tryb. Oddz. w Tomaszowie (APT/TM).
- opracowanie: *Tomaszów Mazowiecki jako osada* – www.piotrkow-tryb.ap.gov.pl/art,336
- rycina: Tomasza Adama Ostrowskiego herbu Rawicz – www.poloniamazowiecki.pl
Antoni Jan Ostrowski - http://pl.wikipedia.org/wiki/Antoni_Jan_Ostrowski.
- mapy - MAPSTER-1763409,
- RCIN - <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/1973/edition/304/content>
- strony tytułowe - Tomaszów Mazowiecki w latach dwudziestych XIX wieku. Rys. Leonard Chodźko (1800-1871), staloryt niesygnowany. Pierwodruk *La Pologne* t. 2, Paris 1837, tablica po s. 448. Zbiory Muz. AOTM

190. rocznica nadania praw miastu. (6.VII.1830 r. – 6.VII. 2020 r.)

